

Oude kerken als tijdachines, bijzondere kerkinterieurs in en buiten Gelderland

Lezing SOGK Groenlo, 27 juni 2014

Door Justin Kroezen

Van een afstandje bekeken, bijvoorbeeld vanuit Groningen, is de provincie Gelderland een wonderlijk samengesteld geheel: het bestaat uit diverse 'streken' (om een lopende reclamecampagne aan te halen) met een totaal verschillend karakter, geografisch en cultureel. De inwoner van Hattem is misschien vooral gericht op de Overijsselse hoofdstad Zwolle, terwijl de inwoner van Groesbeek dagelijks de hond kan uitlaten in Limburg. Het rivierenland in het westen doet volledig Hollands aan, met brede rivieren die traag door oneindig laagland gaan, terwijl de Graafschap met zijn coulissen-landschap aansluit bij het Duitse Westfalen. In religieus opzicht is Gelderland ook een lappendeken, met het orthodoxe protestantisme op de Veluwe en in de West-Bommelerwaard, tegenover een dominerend katholicisme in en rond Nijmegen, in de Liemers en hier in het oosten van de Achterhoek. Als historicus vind ik het soms verbazingwekkend hoe weinig de inwoners van Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland zich ervan bewust lijken te zijn inwoners te zijn van het Rijnland, in Duitsland een heel sterke identiteit. De wereld lijkt soms wel op te houden bij Lobith, terwijl de oost-westader in de geschiedenis van niet minder grote betekenis was dan de verbindingen noord-zuid.

Wie interesse heeft voor geschiedenis kan onmogelijk om de oude Gelderse kerken heen. Als nergens anders kom je juist hier in aanraking met het verleden van de provincie, in al zijn verscheidenheid. Sommige kerkgebouwen doen Hollands aan, met hun slanke muren en houten gewelven, zoals in Culemborg, terwijl de bezoeker zich in Aalten en Winterswijk al bijna in Westfalen waant, met kerken die deels in zandsteen zijn opgetrokken en met een rijkdom aan schilderijen op muren en gewelven. Veel oude kerken zijn gebouwd in de middeleeuwen, in de tijd dat de katholieke kerk nog de enige confessie was, en vrijwel alle kerken kregen een nieuwe inrichting na de reformatie. Een enkele kerk werd in de loop der tijden teruggegeven aan de katholieken. De katholieken mochten vanaf de 19^e eeuw ook nieuwe kerken bouwen, en vaak koos men hierbij voor de neogotische stijl, waarvan de suggestie uitgaat dat de middeleeuwse katholieke kerk weer in oude luister is hersteld.

Ik wil in de komende 40 minuten ingaan op zo'n vijf eeuwen religie en cultuur in Gelderland, door de aandacht te richten op de Gelderse kerken en hun interieurs tussen ca. 1200 en ca. 1800. Dat betekent de latere middeleeuwen, de stijlperioden van het romaans en de gotiek, de reformatietijd en het tijdperk van de Nederlandse Republiek, waarin het calvinisme tot de status van 'publieke kerk' was verheven. We gaan op zoek naar de religieuze context waarin de kerken werden gebouwd en waarbinnen ze gebruikt werden, te weten de theologie, de vroomheid en de liturgie. Maar kerken vertellen ons veel meer over het verleden dan alleen over het religieuze leven. We kunnen er bijvoorbeeld aspecten aan aflezen over de omgang met de dood, over ethiek en over sociale verhoudingentussen arm en rijk, man en vrouw. Ook weerspiegelen kerkgebouwen de wisselende economische conjunctuur (zo werden er in de 14^e eeuw, in vergelijking met de 13^e en de 15^e eeuw maar weinig kerken gebouwd), evenals de heersende opvattingen over esthetiek (in de stijlontwikkeling).

Ik wil met u vanmiddag een rondgang maken door de middeleeuwse kerk, vervolgens kort stilstaan bij de gevolgen van de reformatie, en daarna ingaan op enkele belangrijke aspecten van het protestantse kerkinterieur. Ik wil dit doen aan de hand van voorbeelden, waarbij geen enkele vorm van volledigheid is beoogd. Mijn voorbeelden kunnen met vele andere, soms ook betere, worden aangevuld. Ook zal ik nu en dan vergelijkingen maken met andere delen van het land of met het nabije buitenland. Ik hoop dat u mij als inwoner van Groningen wilt vergeven dat ik herhaaldelijk naar het Noorden van het land zal verwijzen: het is nu eenmaal een gegeven dat dit

deel van het land een bijzonder hoge dichtheid aan oude kerken kent, waarbinnen de interieurs ook relatief goed bewaard zijn gebleven. In Gelderland is er in de loop van de geschiedenis helaas veel meer verloren gegaan. De Friese en Groningse voorbeelden laten tot op zekere hoogte zien hoe we ons ook de Gelderse kerken in het verleden moeten voorstellen.

Middeleeuwen

Het is genoegzaam bekend dat de provincie Gelderland kan bogen op enkele van de oudste nog bestaande kerkgebouwen in Nederland. De Valkhofkapel in Nijmegen werd omstreeks het jaar 1000 gebouwd, naar het model van de 8^e-eeuwse Paltskapel in Aken. Van dit soort bouwwerken uit die tijd zijn er maar enkele in heel Europa bewaard gebleven. Naast de Valkhofkapel zijn er nog andere kerken in het rivierengebied aan te wijzen die tot de oudste van Nederland kunnen worden gerekend, en die als 'pre-romaans' kunnen worden betiteld. Hiertoe behoren onder andere de schippartijen van de kerken in Andelst, Oosterbeek en Angerlo. Deze fase in de geschiedenis van de Nederlandse bouwkunst is tot op heden relatief onderbelicht gebleven. Ook het volle romaans is in Gelderland vertegenwoordigd, hoewel in geen enkel geval 'aus einem Guss'. Dat is wel het geval in het Noorden van het land, waar de romaanse kerk van Marsum, geldt als een embleem voor de provinciale zusterstichting, en Jorwerd in Friesland, waar alleen latere gotische vensters het beeld verstoren. Gelderland is wel relatief rijk aan romaanse bouwdelen in tufsteen, waaronder de westbouw van de Walburgiskerk in Zutphen en de Stevenskerk in Nijmegen. In Wadenoijen en Kerkwijk heeft het in grijze tufsteen gebouwde schip zijn romaanse karakter geheel behouden, zij het niet zonder hulp van puristisch restaureren. Bij de kerken van Ressen en Rheden zijn goed geproportioneerde en harmonisch opgebouwde romaanse torens bewaard gebleven. Mijn favoriete romaanse bouwwerk in Gelderland is de ruïneuze, maar zeer romantisch werkende koorsluiting van de zogenaamde Barbarossa-kapel op het Valkhof in Nijmegen. Uniek is hier de aanwezigheid van antieke spolia in de vorm van zandstenen zuiltjes aan weerszijden van de absis, voor Nederland bij mijn weten een uniek gegeven.

In Wadenoijen contrasteert het romaanse schip scherp met het gotische koor. Het maakt heel duidelijk zichtbaar hoe beide bouwstijlen van elkaar verschillen: kleine t.o.v. grote vensters, horizontaal t.o.v. verticaal en tufsteen t.o.v. baksteen. De gotiek is over de hele linie veel beter vertegenwoordigd in de provincie Gelderland dan het romaans. De grootste gotische kerken werden gebouwd langs de rivieren, waar in de late middeleeuwen de handel bloeide. In de Hanzesteden Nijmegen, Tiel, Doesburg en Arnhem verrezen indrukwekkende gotische stadskerken, en ook in Zutphen werd de romaanse Walburgiskerk in de 15de eeuw uitgebouwd tot een weidse laatgotische stadskerk. Een afzonderlijke familie van verwante kerkgebouwen in laatgotische stijl worden gerekend tot de Nederrijnse gotiek, met zijn intensieve decoratie van muurvlakken aan de buitenzijde en kunstige netgewelven. De Sint-Maartenskerk van Zaltbommel is een goed voorbeeld. Boeiend is de schildering van de kerk in zijn oorspronkelijke gotische staat op een memoriebord uit de 16^e eeuw. Ook in de Achterhoek werden in deze periode grote drieschepige kerken gebouwd en omgebouwd in de gotische stijl, die hier op Westfaalse voorbeelden is geënt. Voorbeelden hiervan vinden we in onder meer Aalten en Winterswijk. De renaissance is niet zo goed vertegenwoordigd in de Gelderse kerkbouw en daarmee vormt de provincie geen uitzondering in Nederland. Het was in de 16^e eeuw door de opkomende godsdiensttwisten op veel plaatsen waarschijnlijk te onrustig voor grootscheepse bouwprojecten. Maar ook mogen we aannemen dat er na de bouwvrees tijdens de laatgotiek voldoende kerkelijke binnenruimte voorhanden was. De torenbekroning van de kerk in Elst vertoont laatgotische trekken die naar de opkomende renaissance neigen, terwijl de toren van de kerk in Buren geheel in die stijl is ontworpen. Het zijn en blijven echter opvallende uitzonderingen in een romaans en vooral gotisch kerkenlandschap.

Verreweg de meeste middeleeuwse kerken in Gelderland behoorden tot de categorie van de parochiekerken, wat betekent dat ze vooral gebruikt werden voor de godsdienstoefening van het lekenvolk. In dit opzicht bleef hun functie na de reformatie in grote lijnen dezelfde. Om ons een voorstelling te maken van het Gelderse kerkenlandschap in de late middeleeuwen moeten we echter bedenken dat er verspreid in het landschap en ook in de steden ook vele kloosterkerken stonden. Hiervan zijn echter nauwelijks sporen bewaard gebleven; het enige middeleeuwse plattelandsklooster dat in heel Nederland bewaard gebleven is, staat in het Groningse Ter Apel. Het behoorde toe aan de orde van de Kruisheren. Terwijl de benedictijnen en cisterciënzers zich vooral vestigden op het platteland, waren de franciscanen en dominicanen vooral in de steden actief. Boeiend is dat in Gelderland in een aantal steden kapellen bewaard bleven met een nonnentribune. In Harderwijk, Elburg en Nijmegen (Mariënborg) zijn deze nog heel goed herkenbaar. In Nederland is dit een bijna Gelderse specialiteit, want elders in het land bleven nonnentribunes nauwelijks bewaard.

Vrijwel iedere middeleeuwse kerk was aan de binnenkant voorzien van schilderingen, waarop een keur aan religieuze thema's kon zijn verbeeld. In Harderwijk bleef vrijwel het hele laatmiddeleeuwse patroon met evangeliëscènes, afgewisseld met taferelen uit het Oude Testament bewaard. Ze werden pas kort voor de reformatie, in de jaren 1560-1562, aangebracht door een zekere Ewolt van Delft en diens dochter (opmerkelijk!). Op de pijlers rond het koor werden losse heiligenfiguren geschilderd. Andere kerken met rijk beschilderde gotische gewelven zijn de St Maartenskerk in Zaltbommel en de Eusebiuskerk in Arnhem.

Bijzonder en geheel aansluitend bij het Westfaalse patroon zijn de apostelreeksen die zijn aangebracht tussen de vensters op de koorwanden in enkele kerken in de Achterhoek. In Hengelo werden ze in de vroege 15^e eeuw geschilderd, elk binnen een architectonisch vormgegeven omlijsting. Een bijzondere categorie binnen de Bijbelse voorstellingen is het genre van het Laatste Oordeel, een visioen van de gebeurtenissen aan het einde der tijden. In het midden verschijnt Christus als rechter te midden van Maria en Johannes de Doper, terwijl hij de schapen en de bokken scheidt en verdeelt over hemel (achter de rug van Maria) en hel (achter Johannes). Dit patroon was in heel Europa overal hetzelfde. We treffen een boeiend voorbeeld aan in Beekbergen, waar het is aangebracht in het koor, en in Kerkwijk, waar het is geschilderd op het houten koorgewelf. Heel levendig is het tafereel in Aalten, waar te zien is hoe de doden uit hun graven worden opgewekt op toe te treden tot het oordeel.

Ook de heiligen, die in de middeleeuwse vroomheidscultuur een zeer centrale rol speelden, vinden we geschilderd op Gelderse kerkmuren. Een belangrijke rol speelde de heilige Christoffel, als beschermheilige tegen de plotselinge dood (d.w.z. zonder het sacrament der stervenden). Dat maakte dat hij bij uitstek gold als de beschermer van de reizigers. We treffen deze volksheilige onder meer aan in Bommel, en – van monumentale proporties – in het schip van de St. Maartenskerk in Zaltbommel. Op het gewelf in het Groningse Noordbroek is Christoffel onderdeel van een levendig tafereel waarin ook de rivier vol gevaren, de kluizenaar en een rustiek vissertje te zien is.

Het belangrijkste onderdeel in iedere middeleeuwse kerk was het altaar in het koor, ook wel hoogaltaar genoemd. Als gevolg van de Beeldenstorm en de overgang naar de calvinistische reformatie bleef geen enkel middeleeuws altaar in Gelderland intact. In de kerken van Lochem en Dreumel staat een gereconstrueerd altaar op een nieuw opgemetselde sokkel. In veel kerken was het hoogaltaar versierd en benadrukt met behulp van een altaarstuk of „retabel“. De vroegste voorbeelden in Europa dateren uit de 12^e en 13^e eeuw, maar uit deze tijd bleven in Gelderland geen voorbeelden bewaard. In de late middeleeuwen werden veel altaarstukken voorzien van vleugels, waarmee een drieluik, een zogenaamde „triptiek“ ontstond. In de 15^e en 16^e eeuw werden dergelijke altaarstukken op grote schaal geproduceerd langs de Nederrijn in steden als Wesel, Xanten en Kalkar, en er is geen enkele reden om aan te nemen dat dit niet ook in steden

als Arnhem en Nijmegen het geval was. Van inheemse productie uit deze tijd bleef echter niets bewaard.

Twee laatgotische altaarstukken die in Gelderland de eeuwen hebben doorstaan zijn vervaardigd in Antwerpen, waar zich tegen het eind van de 15e eeuw een grootschalige productie van altaarstukken ontwikkelde, gericht op de export naar heel Europa. In Zeddam staat de middenkast van een Antwerps altaarstuk, dat in de 19e eeuw van zijn oorspronkelijke beschildering is ontdaan. Ik bezocht dit stuk enkele jaren geleden met een Zweedse collega, kenner van de laatgotische beeldhouwkunst in Noord-Europa, die onder de indruk was van de hoge kwaliteit van het snijwerk van dit altaarstuk. Volgens hem behoort het retabel van Zeddam zonder meer tot de hoogste kwaliteitsklasse die destijds in Antwerpen verkrijgbaar was. Het laat 3 scènes uit de lijdensgeschiedenis zien, nl. de Kruisdraging, de Kruisiging en de Kruisafname/ Bewening. Met deze sterke nadruk op lijden, dood en rouw sluit het retabel aan bij de vroomheidscultuur van de late middeleeuwen, die sterk gericht was op de meditatie op het lijden van Christus. Ook in theologisch opzicht lag alle nadruk op het offer (veel meer dan bijvoorbeeld op de maaltijd) en de gevolgen daarvan voor het heil van de mensheid.

Een veel kleinere triptiek bevindt zich in de kerk van Netterden in dezelfde streek, die door onderhorigheid aan het hertogdom Kleef ontsprong aan de Beeldenstorm. Het gaat hier om een beeldenkast met een piëta of bewening erin, waarop in gestante handjes de Antwerpse herkomst verraden. De kast is voorzien van vleugels waarop in 1975 de oorspronkelijke gotische figuren weer werden blootgelegd van onder de latere neogotische beschildering. Links zien we Nicodemus en rechts Maria Magdalena. Naast het altaar, vrijwel overal aan de noordkant, bevond zich in de middeleeuwse kerk de plaats waar na de misviering de geconsacreerde hosties werden opgeborgen: het sacramentshuisje, ook wel „tabernakel“ genoemd. Door de permanente aanwezigheid van de eucharistie, volgens de officiële leer werkelijk het lichaam van Christus, was God hier tastbaar in de kerk aanwezig, waardoor het sacramentshuisje een grote rol speelde in de laatmiddeleeuwse vroomheid. In de loop van de 15^e en 16^e eeuw groeide het daarom uit van een eenvoudige nis in de muur tot een toren van monumentale proporties. De functie verschoof daarbij langzaam van bewaring naar verering, van opbergen naar tentoonstellen.

In Lochem, Zelhem en Etten bleven sacramentshuisjes met een gotische omlijsting in zandsteen bewaard. Ze sluiten naadloos aan bij een aantal – vaak veel beter bewaard gebleven – voorbeelden in Westfalen. In veel kerken groeide deze nis in de 15^e en 16^e eeuw uit tot een vrijstaande toren. In Gelderland bleven dergelijke sacramentstorens nergens bewaard. Een neiging naar boven is wel af te lezen aan de schildering boven de sacramentsnis in de kerk van Buurmalsen in de Betuwe, die een torenvorm lijkt te imiteren.

In twee Gelderse dorpskerken vinden we een sacramentshuisje met rondom schilderingen op de muur, die iets laten zien van de betekenis van de eucharistie in de laatmiddeleeuwse vroomheid. In Leur betreft het een schildering van de oudtestamentische scène van de mannaregen (moeilijk te herkennen). Hier valt het wonderbaarlijke voedsel in de vorm van hosties in de woestijn naar beneden. Boven de nis zijn wolkenranden te zien met daarin engelen. De betekenis is duidelijk: zoals God de Israëlieten in de woestijn door een wonder had gespijzigd, zo doet hij dat ook nu nog door middel van de hostie, waarin op het moment van de consecratie Christus iedere keer opnieuw incarneert oftewel 'vlees wordt'. In Spijk in de Betuwe is vaag een knielende figuur onder een wapenschild te zien naast de nis waarin het sacrament werd opgeborgen. Vermoedelijk gaat het hier om een stichtersportret, waarbij een vrome leek zichzelf in eeuwige verering voor het sacrament heeft laten afbeelden. Mogelijk was hij ook verantwoordelijk voor het vervaardigen van de nis of had hij vaatwerk geschonken. Dergelijke stichtersportretten ben ik ook in Zuid-Duitsland hier en daar wel tegengekomen, maar toch gaat het om een in Europa betrekkelijk zeldzaam verschijnsel. Tegenover het sacramentshuis aan de noordkant vinden we in veel middeleeuwse kerken nog een tweede nis die eveneens een functie vervulde in het middeleeuwse misritueel,

namelijk de piscina. Hier gaat het om een wasbak waarin de priester geacht werd zijn handen (vingertoppen) te reinigen voor het bedienen van de mis, en met name ook daarna, om te zorgen dat een eventueel kruimeltje van de hostie niet ontheiligd zou raken. In de piscina werd ook het vaatwerk gereinigd. Piscina's bleven in vrij veel Gelderse kerken bewaard, met of zonder omlijsting, hellende bodemplaat of afvoergootje. Ik laat hier bij wijze van voorbeelden de nissen in Enspijk en Kerkwijk zien.

Koorbanken bleven slechts hier en daar in Nederland bewaard, en dat geldt dus ook voor Gelderland. In Zaltbommel bleef de bank bewaard omdat deze na de reformatie dwars voor het koor werd gezet als een voornamelijk zitplaats voor het stadsbestuur (de magistraatsbank). Snijwerk van heiligen in reliëf herinneren nog aan de tijd dat deze bank gebruikt werd in de koordienst. Hij omvat twee rijen van elk acht zetels met opklapbare zetels, waardoor het mogelijk was om op dezelfde plaats te staan, te zitten en te knielen. Onder de zetel bevindt zich een klompje of misericorde, om met het achterwerk op te kunnen steunen tijdens het soms lange staan. Ook hier in Groenlo bleef een restant van een koorbank bewaard, in de vorm van een hoge eindwang in laatgotische vormen.

Elders in Nederland vinden we banken met nog uitbundiger snijwerk. De mooiste set staat in de Martinikerk in het Friese Bolsward, waar de wangen deels zijn opengewerkt om de voorstellingen meer diepte te geven. Opmerkelijk is dat de voorstellingen van Maria en God de Vader de protestantse tijd zonder grote beschadiging hebben overleefd. In het voormalige klooster in Ter Apel, is nog altijd te zien hoe twee banken in een L-vorm vrijwel het hele koor vullen.

Voor de dienstdoende priester was in veel kerken een aparte bank voorhanden, doorgaans aan de zuidzijde van het koor, de zogenaamde sedilia. Het mooiste voorbeeld van een in steen omlijste sediliabank in Nederland vinden we opnieuw in Ter Apel. Hier gaat het om drie zetels bekroond door timpanen met gebeeldhouwde voorstellingen, waarop de aankondiging, de geboorte en de Drie Koningen te zien zijn. Ze werden beschadigd tijdens de reformatie, maar zijn nog altijd goed herkenbaar. In Gelderland bleef bij mijn weten slechts in een kerk de sedilia min of meer herkenbaar bewaard, nl. in Lochem, in de zuidwand van het koor. Hier bevindt de bodem van de nis zich precies op 'zithoogte'.

Een basiskenmerk van de middeleeuwse kerk was dat de ruimte voor de geestelijken, het koor, fysiek was afgescheiden van die voor de leken, het schip. De afscheiding van het koor kon verschillende vormen aannemen, van een eenvoudig houten koorhek tot een monumentale stenen tribune, doksaal genaamd. Van het eerste type bleven in Gelderland twee voorbeelden geheel of grotendeels bewaard, in de kerken van Elburg en Epe. Het hek in Epe markeert de geleidelijke overgang tussen de gotiek en de renaissance in de eerste helft van de zestiende eeuw. Terwijl de dichte borstwering nog volledig is gevuld met gotisch vouwwerk, zijn de houten spijlen gedecoreerd met snijwerk in renaissancestijl. Van het koorhek in Elburg, eveneens uit het tweede kwart van de zestiende eeuw, bleef alleen de bovenzone met koperen spijlen bewaard. Doksalen bleven in Gelderse kerken niet bewaard. Net over de Utrechtse grens, in Amersfoort en in Rhenen, kunnen we echter een goede indruk opdoen van hoe zo'n installatie eruit zag in de 15^e en 16^e eeuw. In de Joriskerk van Amersfoort is de tribune nog geheel gotisch, terwijl in de Cunerakerk in Rhenen de versiering in renaissancestijl is uitgevoerd. Voor de oudste doksalen in Nederland moeten we opnieuw naar het noorden reizen. In de kleine kerk van het Groningse Krewerd werd al rond 1300 een bakstenen afscheiding gebouwd voor het koor. Hij bleef vrijwel geheel bewaard. In de 16^e eeuw werd op de tribune een orgel geplaatst, en ook dit bleef op zijn oorspronkelijke plaats bewaard. Zo bezit de kerk van Krewerd een middeleeuwse inrichting die nergens in Europa wordt geëvenaard.

In veel Gelderse kerken bevond zich een monumentaal kruis in de boog naar het koor, al of niet in verbinding met koorhek of doksaal. Het enige laatmiddeleeuwse triomfkruis dat in de provincie bewaard is gebleven is afkomstig uit Neerbosch bij Nijmegen en bevindt zich nu in de kerk van

Heesch. Het gaat om een typisch laatgotische verbeelding van de bebloede en intens lijdende Christus. Hoe zo'n kruis de ruimte in een dorpskerk beheerste kan nog altijd goed worden gezien in de kerk van Hanselaer vlak bij Kalkar aan de Nederrijn. Daar rust het nog op de balk waarop een schedel het graf van Adam markeert. Van een dergelijke „trionfbalk“ bleef een voorbeeld bewaard in Elburg; deze rust aan weerszijden op laatgotische steunstukken. Elders in Nederland zijn deze balken zonder uitzondering met de kruisbeelden verwijderd. Drie gaten in de bovenkant van de balk herinneren hier nog aan de verdwenen calvariegroep – bestaande uit een crucifix tussen Maria en Johannes – die vóór de reformatie de kerkruijme moet hebben beheerst. In Zeddam wordt het huidige neogotische triomfkruis geflankeerd door beelden van Maria en Johannes van omstreeks 1500.

Preekstoelen van voor de reformatie bleven in Gelderse kerken niet bewaard. In heel Nederland zijn er nog ongeveer 15, waarvan de helft in gotische stijl en de helft in de stijl van de renaissance. Een heel bijzonder voorbeeld is de bakstenen preekstoel in de kerk van het Groningse Fransum, die is opgemetseld in baksteen. Bij mij weten is dit een unicum in heel Europa. Een elegant model dat we in verschillende Hollandse stadskerken aantreffen is de houten renaissancekansel met rondom de kuip voorstellingen van de 4 evangelisten en Johannes de Doper als prediker. Opvallend is hierbij de sterke dieptewerking die in de panelen is uitgewerkt. Mooie exemplaren bevinden zich in de Grote Kerk van Den Haag en de Westerkerk in Enkhuizen.

De aanwezigheid van vaste preekstoelen, soms ook in kleine plattelandskerken, laat zien dat er al in de middeleeuwen op aanzienlijke schaal werd gepreekt. Waar gepreekt wordt, wordt ook geluisterd. Voor het rustig luisteren naar de prediker zijn zitbanken noodzakelijk, anders dan vaak wordt aangenomen ('in een middeleeuwse kerk stonden geen banken'). In sommige andere delen van Europa treffen we vaak banken aan, voornamelijk in dorpskerken waar het geld of de noodzaak tot vervanging later ontbrak. Dat is vooral het geval in Zuid- Duitsland en Engeland. In Nederland komen we in enkele Friese kerken restanten tegen van gotische lekenbanken, onder meer in Westernijtsjerk en in Huizum. In Gelderland bleef een groot aantal losse briefpanelen bewaard in de kerk van Leur. Waarschijnlijk waren ook deze afkomstig uit een vaste set lekenbanken.

Verspreid in het schip van veel middeleeuwse kerken stonden heiligenbeelden, die fungeerden als objecten van verering en die de leken ten voorbeeld strekten. Van de heiligen stond vast dat zij in de hemel bij Christus waren en daarom konden zij voor de mensen voorspraak doen, in een soortement advocaat-cliëntrelatie. Vast staat dat de heiligen erg populair waren en ook identiteit gaven aan mensen individueel, aan families, gilden en broederschappen en zelfs aan dorpen en steden als geheel. Hier in Groenlo is de herinnering aan de heilige Calixtus nog altijd levendig, zoals ook elders het geval is. De laatste tijd, mede door het ontstaan van de PKN, zijn de oude patroonheiligen op veel plaatsen weer door protestanten herontdekt.

Heiligen waren op verschillende manieren in de kerken aanwezig. Het meest beeldbepalend waren de vele zijaltaren die verspreid in het schip stonden, in kapellen langs de wanden, tegen de pilaren of gewoon langs de zijmuren. Vlak over de grens, in Kleef, Kalkar en Xanten, kan nog altijd worden geproefd welke impact deze zijaltaren hadden op de aanblik en de ervaring van de ruimte. Met name in Kalkar is het zicht in het schip naar het oosten indrukwekkend. De ca. 10 middeleeuwse altaren die hier nog staan bieden een boeiend inzicht in de samenstelling van de laatmiddeleeuwse samenleving, die gestructureerd was naar families, gilden en broederschappen. Zo vormt het altaarpatroon een soort staalkaart van de middeleeuwse samenleving.

Vorig jaar heeft een student aan onze faculteit, Cora Zwart, een boeiend artikel over dit onderwerp geschreven en daarbij ook de situatie in de Stevenskerk in Nijmegen meegenomen. In deze stadskerk stonden aan het eind van de middeleeuwen ca. 35-40 altaren, en het is bijzonder dat van de meeste zowel de patroon als de standplaats bekend zijn. Dit aantal altaren was in de

laatmiddeleeuwse Nederlanden geen uitzondering: in de St Janskerk in Den Bosch stonden er zelfs 48, en hiervan zijn aan de schippijlers nog enkele sporen te zien in de vorm van aanzetten. In Gelderse kerken zijn van de vele zijaltaren alleen in het beste geval nog slechts de sporen zichtbaar, omdat deze allemaal verwijderd werden bij de reformatie. In enkele gevallen is nog we aan de ruimtegeleding af te lezen waar de altaren stonden, met name bij kapellen is dat het geval. In Nijmegen (Stevenskerk) en in Zutphen (Walburgis) is er sprake van een monumentale kapellenkrans rondom het koor. Bij dorpskerken waren aangebouwde kapellen zeldzamer, maar niet onbekend. In het Groningse Loppersum werd ca. 1450 een driedelig koor met twee ruime zijkapellen aangebouwd. In de noordelijke hiervan herinneren de schilderingen op de gewelven nog aan zijn bestemming als Mariakapel.

In de Walburgiskerk in Zutphen herinneren schilderingen aan de westzijde van de vierkante pilaren langs het middenschip nog aan de aanwezigheid van een reeks zijaltaren. Deze beschilderde pilaren deden in feite dienst als retabels; parallelle situaties zijn elders in Europa te vinden, bijvoorbeeld in St. Albans in Engeland en in Soest in Duitsland. In Zaltbommel (St.-Maartenskerk) zijn aan veel schippilaren ook nog schilderingen te zien die eens de achtergrond vormden voor de beelden die hier waren opgesteld. Op „werkhoogte“ is hier en daar ook de afgekapte altaarsteen nog te zien.

Losse heiligenbeelden bleven in verschillende kerken in Gelderland bewaard, met een boeiende collectie van 5 exemplaren in de kerk van Groessen, voor Nederland een bijzondere situatie. Hoe we ons deze beelden in de ruimte moeten voorstellen laat een foto zien van de kerk in het Franse Nomény, waar ze in nissen en op consoles staan opgesteld. Afkomstig uit Oud-Zevenaar is een bijna levensgroot beeld van St Christoffel, nu bewaard in het Catharijneconvent in Utrecht.

Sommige beelden speelden een grote rol in de laatmiddeleeuwse devotiecultuur, als zogenaamde 'Andachtsbilder'. Deze afbeeldingen kanaliseerden als het ware de gedachten van de gelovige, als een hulpmiddel bij meditatie en gebed, met als doel op te gaan in datgene waar men naar keek. Het ultieme ideaal hierbij was de Navolging van Christus, zoals dat vooral in de vroomheidsbeweging van de Moderne Devotie was gepropageerd. Deze beweging kwam tot bloei in de IJsselstreek, met Deventer en Zwolle als zwaartepunten. Afkomstig uit Oud Zevenaar zijn verschillende beelden in het Museum Catharijneconvent. Een ervan beeld Christus af met gebonden handen, zittend op een steen, een thema dat als 'Christus op de Koude Steen bekend staat'. Het verbeeldt Christus in zijn verlatenheid, wachtend op het moment van de kruisiging, en wekte bij de beschouwer intense gevoelens van medelijden op.

In Gelderse kerken vinden we slechts indirecte sporen van de Andachtsbilder, die ooit heel gangbaar moeten zijn geweest. In Neede worden de brokstukken bewaard van een zandstenen Christus op de Koude Steen die de Beeldenstorm niet heeft overleefd. In een kleine devotiekapel aan het noordertransept van de St Stevenskerk in Nijmegen is een nis te zien met resten van geschilderde figuren. Het gaat hier om een omlijsting van een verdwenen grafleggingsgroep, met de liggende dode Christus te midden van Maria, Johannes, de vrouwen met de zalfpotten, Nicodemus en Jozef van Arimathea. Dit genre kwam vooral in het Rijnland tot bloei, en in Frankrijk en Duitsland bleef hiervan een aanzienlijk aantal voorbeelden bewaard. In het westen van het schip, dicht bij de uitgang, stond in de middeleeuwse kerk de doopvont. Zo werd uitgedrukt dat de gelovige via de bediening van de doop werd opgenomen in de gemeenschap. In Gelderland bleef een aanzienlijk aantal middeleeuwse vonten bewaard. Vele hiervan kregen na de reformatie een profane functie als bloembak of als koelbak, en werden uit historische overwegingen pas in de 20e eeuw weer in de kerken geplaatst. Verschillende hiervan behoren tot het zogenaamde Bentheimer type, afkomstig uit de zandsteengroeven bij Bad Bentheim over de grens bij Enschede. Voorbeelden treffen we aan in Winterswijk, Hattem, Twello en ook hier in Groenlo (sterk beschadigd). Tot de weinige zandstenen vonten in Nederland met figuratieve versieringen behoort het beschadigde vont in de St Maartenskerk in Zaltbommel. Deze foto laat

de scènes van Christus“ besnijdenis en doop zien. Een prachtig voorbeeld van een messing vont uit het begin van de 16e eeuw bleef bewaard in de Walburgiskerk in Zutphen. Het wordt door een deksel afgesloten, om te voorkomen dat mensen toegang hadden tot het doopwater en daar allerlei magische praktijken mee zouden uitvoeren.

Het is moeilijk te bepalen in hoeverre het orgel al in middeleeuwse kerken gangbaar was. In Gelderland bleef er slechts een ten dele bewaard, in Hattem. Hier heeft de orgelbalustrade aan de onderkant nog gotische kenmerken en ook van het instrument dateert een gedeelte nog uit de tijd voor de reformatie. In andere delen van het land zijn meer middeleeuwse orgels bewaard gebleven, en hier moet opnieuw worden gewezen op de grote rijkdom in Groningen. In Krewerd staat het instrument uit 1531, zoals we hebben gezien, nog geheel in zijn oorspronkelijke setting op het stenen doksaal uit ca. 1300.

Naast elementen die een rol speelden in het liturgisch ritueel stonden er ook grafmonumenten in middeleeuwse kerken. In verschillende Gelderse kerken zijn die bewaard gebleven. In de Stevenskerk in Nijmegen gaat het om een stenen tombe voor Anna Catharina van Bourbon (gestorven in 1469), in 1512 opgericht door Karel van Gelre. Het bevindt zich in het midden van het koor, voor het hoogaltaar, en te midden van de (verdwenen) koorbanken, waardoor de overledene zich verzekerd wist van de voortdurende gebeden van de priesters en zangers. Ook in de Eusebiuskerk in Arnhem zijn verschillende laatmiddeleeuwse grafmonumenten en epitafen bewaard gebleven. Dat grafmonumenten in het koor ook in dorpskerken voorkwamen bewijst de kerk van het Betuwse Asperen. Hier behoort de tombe toe aan het geslacht Van Boetzelaer. De tombe heeft geen ligbeelden of gegraveerde portretten, zoals gebruikelijk was, maar wordt gedekt door een zerkachtige plaat met inscripties.

Na de reformatie

De reformatie die zich in Gelderland voltrok in een lange periode verspreid over de 16e en de 17e eeuw ging in Nederland op veel plaatsen gepaard met oorlogshandelingen, waardoor de gevolgen voor de kerkgebouwen en hun inventaris desastreus waren. Als de kerk al bleef staan en geen grote schade had opgelopen, werd het interieur stevig onderhanden genomen. Berucht is de Beeldenstorm van augustus 1566, waarbij altaren en heiligenbeelden werden verwijderd, sacramentshuisjes werden opengebroken en kapotgeslagen, en schilderijen werden overgewit. In Arnhem en Nijmegen heeft men zelfs de moeite genomen om het beeldhouwwerk van de kapitelen te vernielen. Aan de grote beeldenrijkdom van de middeleeuwse kerk kwam hiermee abrupt een einde.

Heel boeiend is de tekst die we in het koor van de Stevenskerk in Nijmegen vinden aan de binnenkant van de koorwand, op de plaats waar voor de reformatie het sacramentshuis had gestaan. Te lezen zijn de instellingswoorden die Christus sprak bij het Laatste Avondmaal: "Neemt, eet, dit is mijn lichaam...". Om nog duidelijker te markeren dat de katholieke eucharistie hier definitief plaats had gemaakt voor het protestantse avondmaal, is hier nog een tekstpassage aan toegevoegd over afgodendienst, nl. Corinthiërs 10:14-20. Dat begint met "Hierom mijne lieve vliet den Afgoden dienst. Als mit de verstandige sprekeick: oordeelt ghij, dat icksegge: Die drinckbeker der dancksegginghedaermit wij danckseggen is die niet die gemeijnschap der bloets Christi? Het broet dat wij breken is dat niet die gemeijnschap des lichaems Christi? (...)"

In de meeste gevallen werd de oude katholieke kerk gezuiverd van 'paepsche overblijfselen' en zo geschikt gemaakt voor de protestantse eredienst. Hier en daar werd zelfs het hele koor afgebroken nu dat zijn functie had verloren, zoals bijvoorbeeld in Bergharen. Slechts bij uitzondering bouwden de protestanten zelf nieuwe kerken, zoals elders in het land wel meer voorkomt (vooral in Holland). Een voorbeeld van een protestantse nieuwbouw is de 18^e eeuwse achthoekige kerk in Boven-Leeuwen. Wel werden veel bouwdelen aan bestaande middeleeuwse kerken toegevoegd, waarvan sommige zeer beeldbepalend waren. In Nijmegen en Nijkerk werd

bijvoorbeeld de torenspits vervangen; in beide gevallen groeiden ze uit tot een waarmede van de lokale gemeenschap.

Het moet helaas gezegd: Gelderland is relatief arm aan goed bewaarde protestantse interieurenssembles uit de 17^e en de 18^e eeuw. Een positieve uitzondering is de kerk van Batenburg, waar het totaalbeeld wordt bepaald door een fraaie preekstoel, geflankeerd door banken en rijk versierde epitafen/rouwborden. Heel anders is dat in het Noorden van het land, vooral in Friesland. In veel Friese kerken staat de preekstoel aan de zuidzijde op ongeveer twee derde uit het westen, vaak op de plaats waar deze voor de reformatie ook al stond. Als regel wordt de preekstoel aan de zijkanten en aan de voorzijde omgeven door een doophek; samen dragen preekstoel en doophek aanzienlijk bij aan de dieptewerking in de ruimte. Tegenover de preekstoel staat vaak een forse herenbank, bestemd voor de lokale adel. Preekstoel met doophek aan de ene zijde en de herenbanken aan de andere zijde vormen vaak als pendanten een monumentaal en evenwichtig geheel. Tegelijk vormt deze situatie een treffende afspiegeling van de verhouding tussen het wereldlijke en het geestelijke gezag, ofwel tussen de adel en de voorname boeren aan de ene kant en de dominee en de kerkenraad aan de andere. Ten westen van preekstoel en herenbank staan de banken voor de gewone gelovigen, de mannen gescheiden van de vrouwen. Aan de zuidzijde staan de eenvoudige banken voor de vrouwen, dwars tegen de muur. Deze zijn niet voorzien van een leenaar en aan de achterzijde zijn de banken meestal open, zodat men niet op de rokken hoefde te zitten. Aan de noordzijde staan de banken voor de mannen, meestal in de lengte langs de muur en naar achteren toe licht oplopend. Deze banken hebben wel een leenaar voor de Bijbel en een psalmboek en ze zijn tot onder aan toe gesloten. Tussen de mannen- en vrouwenbanken bevindt zich in veel Friese kerken een breed middenpad. Hier werd voor de viering van het avondmaal een lange tafel opgesteld, bestaande uit planken op schragen. Ook gebruikte men deze ruimte voor begravingen; in veel kerken vinden we hier een aantal fraaie gebeeldhouwde grafzerken. De hier beschreven situatie vinden we terug in ongeveer twintig monumentale Friese interieurs uit de 17^e en de 18^e eeuw. Deze kan daarom worden beschouwd als bij uitstek karakteristiek voor de kerkinrichting in deze provincie.

Een kenmerkend onderdeel van het protestantse kerkinterieur is de aanwezigheid van teksten op borden en aan muren en pilaren. We hebben al gezien hoe het sacramentshuis in de Nijmeegse St Stevenskerk bij de reformatie plaats moest maken voor een tekstschildering op de koorwand. In de grote kerk van Doesburg werden omstreeks 1604 op de kolommen van het schip de twaalf geloofsartikelen uit het Credo geschilderd, steeds aan de westzijde van de kolom. Aan de oostzijde worden corresponderende passages uit het Oude en Nieuwe Testament aangevoerd, soms alleen aangeduid, soms geheel geciteerd. Voor de reformatie stonden bij dezelfde pilaren ongetwijfeld zijaltaren. In de kerk van Buren bevindt zich een tekstbord uit 1602 met daarop de woorden van Jezus uit Johannes 5:28-29: "En verwondert u des niet want de ure comt inde welcke die inde grave syn sullen synstemmehooren ende daer die goetgedaen hebben sullen voor comen tot die verrijsenisse des levens, maer die quaetgedaen hebben tot de verrijsenisse der verdommenisse". Aan de woorden van Jezus is een bede toegevoegd: "O Heer, met uwe knecht wilt niet int oordeel gaen; want geen mensch oprecht voor uw aenschijn kan bestaen". Al meer dan vierhonderd jaar worden aan de kerkgangers in Buren deze teksten voorgehouden, een niet mis te verstane waarschuwing. Een uit het 2^e kwart van de 17^e eeuw in dezelfde kerk heeft een wat mildere boodschap, hier wordt namelijk door middel van verschillende teksten uit Romeinen 14:11-23 opgeroepen tot verdraagzaamheid.

De wet stond in het protestantse patroon centraler dan ooit in de middeleeuwen het geval geweest was. Zo was in veel kerken een 10 Geboden-bord aanwezig, vaak op een prominente plaats in de ruimte. In Rijswijk bevindt het zich nu boven op de preekstoel, een vreemd aandoende constructie. In veel kerken was het bord geplaatst op het koorhek, zoals bijvoorbeeld nog altijd te zien is in Noordwijk-Binnen. Op deze plaats markeerde het mogelijk de ruimte voor

het avondmaal, dat in veel kerken traditioneel in het koor bediend werd. In Noordwijk blijkt dit onder meer uit de aanwezigheid van een vaste omlopende bank langs de wanden met een inscriptie die betrekking heeft op de Maaltijd des Heren. Met name in de provincie Groningen komen dit soort vaste avondmaalsensembles veelvuldig voor. Op weg naar de tafel werd de gelovigen de wet voorgehouden, als een aansporing om het eigen geweten te onderzoeken en te beproeven.

In Rijswijk is het bord verlevendigd met een voorstelling en buste van Mozes met de herdersstaf links en rechts Aaron als priester met een mes en een wierookvat. Voorbeelden als deze helpen om het klassieke beeld van het protestantse kerkinterieur als sober en zonder afbeeldingen te nuanceren: er was wel degelijk beeldtaal aanwezig, maar minder opvallend en anders van inhoud. Beeldtaal komen we ook tegen in het snijwerk aan preekstoelen. In Friesland is opnieuw de rijkdom opvallend, met een aantal voorbeelden van kansels met Bijbelscenes, zowel uit het Oude als het Nieuwe Testament. De foto links toont de rijk versierde kansel in Kimsward. In Gelderland zijn Bijbelscenes op preekstoelen zeldzaam, veelal gaat het om architectonische versieringen, deugden en algemene symboliek ontleend aan de natuur en de wisseling van de seizoenen. Tot de fraaist versierde preekstoelen in Gelderland behoren de exemplaren van Culemborg, Brakel, Dreumel, Doesburg, Voorst, Ede, Otterlo, Zevenaar en de Nijmeegse Stevenskerk, alle uit de 17^e of 18^e eeuw.

Een kenmerk van het protestantse kerkinterieur is de grote invloed van de adel. Dit aspect speelt geen grote rol in het zelfbeeld van Nederlandse protestanten, maar blijkt zeer duidelijk uit een vergelijking van Nederlandse protestantse kerkinterieurs met die in andere tradities en landen: nergens was de maatschappelijke elite zo zichtbaar aanwezig in de kerkruimte, in de vorm van grafmonumenten, epitafen, rouwborden etc., als in het Nederlandse calvinisme van de 17e en 18e eeuw. Veel kerken veranderden daardoor na de reformatie niet alleen in Een Huis voor het Woord, maar vooral ook in Een Huis voor de elite, hier in Gelderland doorgaans de adel. Zoveen is al gewezen op de grote rouwborden in de kerk van Batenburg, die de gehele ruimte beheersen. Hoewel vandaag door latere verwijdering zeldzaam geworden, was een dergelijk beeld in de vroegmoderne tijd geen uitzondering.

In het koor van de Grote Kerk in Culemborg staat een gebeeldhouwde marmeren graftombe voor Catharina Alida van der Dussen († 1745). Deze tombe werd ontworpen door Giuseppe Bollina, geboren in Ticino in Zwitserland, en heeft op het deksel een treurende putto van J.F. Maas. De tombe is omgeven door een fraai gesmeed ijzeren hekwerk en staat achter in het koor van de kerk, op de plaats van het verdwenen hoofdaltaar. Kerk en diaconie kregen elk het vorstelijke bedrag van f 2000,- voor het toestaan en plaatsen van de graftombe op deze plaats, onder voorwaarde dat de tombe daar altijddurend moest blijven staan.

De aanwezigheid van een praalgraf bleef niet beperkt tot de grote stadskerken; in de Betuwe vinden we enkele grafmonumenten in het koor van bescheiden dorpskerken. In Echteldstaat een forse tombe voor Reinold van Wijhe († 1657). Deze is daarop afgebeeld in reliëf, omringd door familiewapens. In het koor van de kerk in Rijswijk (Gld.) staat een tombe voor de familie Van Brakell-Borsele uit 1692, met opschrift en wapens op de dekplaat. In Geldermalsen bevindt zich in het koor een groot witmarmeren graf uit 1684 met de beeltenissen van Jacobus van Borsselen en zijn echtgenote Maria van Varick. De relatie met een altaar was verdwenen, maar de behoefte aan een imposante grafstede in een afzonderlijke ruimte was gebleven. De adel had ter plaatse voldoende invloed om zijn verlangens te kunnen realiseren.

Een echte 'adelskerk' vinden we in Nederhemert-Zuid. Hier laat het hele interieur zich omschrijven als 'een monument ter nagedachtenis van de bewoners van kasteel Nederhemert'. Centrale blikvanger aan het einde van de ruimte is het monument voor Otto Frederik van Vittinghoff († 1724). Het werd in 1726 vervaardigd door Nicolaas Seuntjes. Otto Frederik, van oorsprong een Duitse baron (Freiherr), was luitenant-generaal der cavalerie en kocht de heerlijkheid

Nederhemert in 1697. Hij is afgebeeld in het harnas, liggend op de tombe. Boven hem is tegen een obelisk zijn wapen geplaatst, dat wordt opgehouden door twee wolven met een bal in de bek. Op de obelisk prijkt een urn, maar verdere doodssymboliek ontbreekt. Wel zijn de nodige krijgsattributen afgebeeld, waaronder enkele vuurmonden en vaandels. Aan weerskanten van het monument zijn tegen de muur twee lange verticale stroken geplaatst met de kwartierwapens, 16 aan elke kant.

Misschien wel de mooiste adelskerk in het hele land is te vinden in Midwolde, even ten westen van de stad Groningen. Het werd opgericht tussen 1664 en 1669 in opdracht van Anna van Ewsum († 1714), vrouwe van Nienoord, voor haarzelf en haar eerste man, Carel Hiëronymus van In- en Kniphuisen († 1664). Anna en haar man Carel zijn liggend weergegeven, in wit marmer op zwarte tomben. Links staat een standbeeld voor haar tweede man, Georg Wilhelm van In- en Kniphuisen († 1709). Het monument werd vervaardigd door Rombout Verhulst, in zijn tijd de beroemdste en duurste beeldhouwer van het hele land. Er is bij dit monument een sterk contrast tussen de liggende en de staande figuur. De staande Georg Wilhelm is naar de oude ridderlijke traditie afgebeeld in zijn harnas, maar Anna en haar man Carel liggen in nachtgewaad op een matras: de dood heeft Carel niet overvallen, maar hij is in een rustige slaap weggeleden, de handen gevouwen op de buik. Naast het grafmonument in het koor bevindt zich een verhoogde bank in het koor met tientallen familiewapens op de balustrade. Het gaat hier om een soort adellijke „skybox“, van waaruit de edelen neerkeken op de predikant op de preekstoel. Dat dat niet slechts symbolisch was ondervond ds. Bollardt, die rond 1675 door de borgbewoners werd weggestuurd omdat hij zich niet onderdanig genoeg opstelde. Hij werd overgeplaatst naar de bescheiden kerk van Lettelbert, 2 kilometer verderop. Protest vanuit de classis mocht niet baten, omdat de borgheer zijn contacten had in Gedeputeerde staten. De schipwanden zijn behangen met kleurige rouwborden, waarop de geboorte- en sterfdatum van de overledene zijn afgebeeld met wapenemblemen. Ook het overige meubilair is grotendeels aan de bewoners van Nienoord te danken. De preekstoel uit 1711 met deugden en vanitassymboliek, de avondmaalstafel met een marmeren blad en het orgel met beschilderde luiken uit ca. 1678. Links zien we David met de harp, rechts Mozes met de wetstafels en op de achtergrond de dans om het gouden kalf. Na de Franse Tijd, in 1826, kwam er een verbod op begravingen in kerken. Omdat de zerkenvloer vanaf dat moment niet meer gelicht hoefde te worden, ontstond de mogelijkheid om de ruimte vol te zetten met banken, wat door de sterke groei van de bevolking in de 19e eeuw op veel plaatsen ook hard nodig was. In de 19e eeuw kregen de Achterhoekse kerken van Aalten, Hengelo en Vorden een strak halfcirkelvormig bankenplan. Voor het liturgisch gebruik van de ruimte met actieve deelname aan de avondmaalsviering hebben deze grote belemmeringen, maar ik vind het heel begrijpelijk dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ze graag in stand wil houden als monumenten van een typisch protestants kerkverleden, temeer daar ze in een aantal andere kerken bij restauraties rigoureuus werden opgeruimd. Met name in Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland vond in de 19e eeuw op veel plaatsen een complete verbouwing van het kerkinterieur plaats. In veel kerken werd de preekstoel op het eind van het schip geplaatst, zoals we al in Rijswijk hebben gezien. In Buurmalsen en Enspijk, ook in de Betuwe, werd de preekstoel tegen de westwand geplaatst en het orgel in de boog naar het koor, boven een glaswand. In Lienden en Zoelen is het koor afgesloten door een lage houten wand met daarboven een galerij. Karakteristiek is de afsluiting in Zoelmond met een eenvoudig grijs geverfd schot waartegen een groot tien-gebodenbord hangt.

Ik wil onze rondgang door de historische kerkinterieurs van Gelderland afsluiten met een enkele opmerking over historische orgels. Deze instrumenten, die dienden voor de begeleiding van de gemeentezang (wat volgens eigentijdse berichten op veel plaatsen ook hard nodig was) en voor orgelconcerten, vormen vaak een belangrijke blikvanger in de ruimte. Blinkende orgelpijpen, rijk gesneden kassen en ook figuratieve decoraties, bijvoorbeeld van David met de harp en engelen

met muziekinstrumenten. In Hattem is het orgel met zijn middeleeuwse kern al genoemd; hier hangt het aan de noordwand van het schip. In de Stevenskerk in Nijmegen wordt de gehele westwand van het schip gevuld door een monumentaal orgel uit 1776 van de hand van Ludwig König. De bespreking van de verdere details van de Gelderse orgelpracht laat ik graag over aan de specialisten.

Afsluiting

En hoe staan de Gelderse kerkinterieurs er nu voor, anno 2014? Het eerste wat opvalt is het geweldige contrast tussen de Gelderse streken. In de Achterhoek en in de steden langs de rivieren zijn veel krimpemde kerkelijke gemeenten gedwongen tot fusie en opheffing, waarbij de kerkgebouwen zijn afgebroken of, in het geval van een monument, zijn overgedragen aan provinciale of lokale stichtingen. In Zutphen functioneert de Broerenkerk al geruime tijd als openbare bibliotheek en de Arnhemse Eusebiuskerk wordt verhuurd voor allerlei activiteiten, van kerkdiensten tot paranormale beurzen. De RK kerk van Kranenburg is nu het heiligenbeeldenmuseum en in de middeleeuwse kerk van Persingen is een kunstgalerie gevestigd. Voor het lot van de 14e eeuwse Walburgiskerk, ooit de katholieke hoofdkerk van Arnhem, moet worden gevreesd. Met de herinrichting van de Oude Calixtuskerk hier in Groenlo is een interessant model van cohabitatie ontstaan van kerkelijk gebruik (in het koor) en cultureel-toeristisch gebruik (diorama in het schip). Misschien wijzen deze voorbeelden de weg naar wat er nog komen gaat. Tegenover sluiting en herbestemming staat de bloei van het kerkelijk leven op de Veluwe. In Barneveld en andere orthodox protestantse dorpen zijn door de afsplitsing van de Hersteld Hervormden ware mega churches verrezen die het silhouet van de bebouwing domineren. Het is mijn rol als wetenschapper om de unieke waarde van kerken en hun interieurs voor onze culturele en religieuze geschiedschrijving te onderzoeken en te vertalen naar een breder publiek. Vandaag preekte ik een beetje voor eigen parochie: u bent donateur of anderszins bij de SOGK betrokken en bent hier dus al van overtuigd. Bij ander publiek is dat soms lastiger. Het is mijn overtuiging dat alleen door telkens weer te wijzen op de schoonheid en de ouderdom van de monumenten en door de verhalen te vertolken die in en om de kerken te vinden zijn we de zorg voor het kerkelijk erfgoed ook in de toekomst veilig kunnen stellen. Ik hoop dat ik u daar vanmiddag iets van heb kunnen laten zien. Zoals gezegd heb ik vele voorbeelden belicht, maar in geen enkel opzicht volledigheid beoogd. Daar ligt wat mij betreft een belangrijke taak voor de SOGK zelf, via haar tijdschrift Venster, via andere publicaties, door educatieve activiteiten, *media exposure* en – last but not least– met al haar vrijwilligers. Laat ik afsluiten met een welgemeende felicitatie aan het adres van de nu 40-jarige SOGK en haar bestuur, en u nog vele jaren van groei en bloei toewensen!

Ik dank u voor uw aandacht.